

BELGEN MAKEN BOMMEN

DIRK MUSSCHOOT

BELGEN MAKEN BOMMEN

**ZESDUIZEND MILITAIREN EN VLUCHTELINGEN IN
DE MUNITIEFABRIEK VAN BIRTLEY, ENGELAND (1916-1919)**

 | LANNOO

Birtley! Naam die een kleine vlek in het graafschap Durham aanduidt doch voortaan tot onze geschiedenis behoort. (...) Meer dan zesduizend landgenooten verblijven er: buitenstrijdgestelde soldaten, werklieden, vrouwen, kinderen. Daar ligt een stukje van onzen grond, daar woont een deeltje van het Belgische volk gekomen uit de negen provinciën, dat zwoegt en de wapenen smeedt die onze banden moeten losbreken.

Camille Fabry in *Nos 'Hors-Combat' à Elisabethville-Birtley*, 1919

INHOUD

1. OP DE VLUCHT	P. 7
250.000 'POOR LITTLE BELGIANS' VINDEN ONDERDAK IN GROOT-BRITANNIË	
<i>Naar Engeland</i> p. 9	
<i>Schotland en Ierland</i> p. 17	
<i>Zieke en gewonde soldaten naar Engeland</i> p. 17	
<i>Bloody Belgians (1)</i> p. 21	
2. SHELL CRISIS	P. 23
VOOR ELKE TIEN GRANATEN DIE DE DUITSERS AFVUREN, KUNNEN DE BRITTEN ER SLECHTS ÉÉN TERUGSCHieten	
<i>Bommen voor België</i> p. 27	
<i>Eén grote granatenfabriek vol Belgen</i> p. 30	
<i>W.G. Armstrong Whitworth & Co</i> p. 31	
3. ROME IS NIET OP EEN DAG GEBOUWD	P. 33
HET DUURT LANGER DAN GEDACHT OM EEN MUNITIEFABRIEK ÉN EEN DORP VOOR DE WERKNEMERS TE BOUWEN	
<i>Hubert Debauche, de grote baas</i> p. 37	
<i>Een Belgisch dorp, genaamd Elisabethville</i> p. 39	
<i>Birtley overspoeld door Belgen</i> p. 47	
<i>'Vrouwen drinken niet'</i> p. 49	
<i>Naar Birtley!</i> p. 50	
<i>Alweer vertraging</i> p. 50	
4. ELISABETHVILLE	P. 53
EEN BELGISCH DORP MET ALLES EROP EN ERAAN	
<i>Camille Fabry, socialist en cultuurmens</i> p. 57	
<i>Fotograaf Julien Dedrie</i> p. 63	
<i>Een eigen postkantoor</i> p. 64	
<i>Een hypermodern ziekenhuis (of toch niet?)</i> p. 65	
<i>Het droevige verhaal van Pieter Vermote</i> p. 70	
<i>St. Michael: een Belgische katholieke parochie</i> p. 72	
<i>Jacques M'Bondo, een Congolees in Birtley</i> p. 78	
<i>Ursulinen zorgen voor onderwijs</i> p. 83	

5. NATIONAL PROJECTILE FACTORY P. 85

GEEN LUILEKKERLEVENTJE IN DE MUNITIEFABRIEK

Vooruit, kameraden! p. 92

*Arbeidsongevallen maken sommigen
voor de tweede keer invalide* p. 94

6. ZESDUIZEND BELGEN OP EEN KLUIT P. 97

MUITERIJ LEIDT TOT EEN VERENIGINGSLEVEN

Hilloné Noterman, chef du village p. 104

Het cultuurleven krijgt een boost p. 106

Sporten is gezond p. 112

Vrijgevege Belgen p. 114

Een eigen weekblad en een eigen koffiehuis p. 114

7. BEZOEK TOEGELATEN P. 117

MET VERLOF NAAR ELISABETHVILLE (VOOR WIE HET GEREGELD KREEG)

Bloody Belgians (2) p. 125

National Registration Act p. 126

8. NAAR HUIS P. 129

MET DE OORLOG LOOPT OOK ELISABETHVILLE OP ZIJN EIND

Emotioneel afscheid p. 132

Altijd een Birtley Belgian p. 134

Blijven plakken aan een Engelse p. 136

9. OPRUIMEN P. 141

WAT MET DE ERFENIS?

Grootste openbare meubelverkoop ooit p. 144

Bibliografie p. 148

Fotoverantwoording p. 150

Dank aan p. 151

Personenregister p. 152

Eindnoten p. 154

1.0p de vlucht

250.000 'POOR LITTLE BELGIANS'
VINDEN ONDERDAK
IN GROOT-BRITTANNIË

▲ Belgische vluchtelingen in augustus 1914, ergens tussen Leuven en Brussel.

DE INVAL van de Duitsers in het neutrale België in de ochtend van 4 augustus 1914 en hun daaropvolgende opmars brachten in ons land een nooit eerder geziene exodus op gang. De Duitsers viseerden niet alleen het Belgische leger, in nog geen vier dagen tijd executeerden ze 850 burgers en brandden ze 1300 willekeurige huizen plat. De verhalen over de wreedheid van de invallers joegen honderdduizenden op de vlucht, wat her en der leidde tot overvolle wegen met de curieuze mix van terugtrekkende Belgische troepen en vluchtelingen.

NAAR ENGELAND

Op 20 augustus viel Brussel. Voor veel burgers was dat het sein om zich uit de voeten te maken. Naar schatting anderhalf miljoen Belgen verlieten het land. Ongeveer 600.000 mensen bleven de hele oorlog weg. Ze zochten hun heil in Nederland, Frankrijk en Engeland.

Wie naar Engeland wilde, had een bijkomende hinderenis te nemen: de zee! Oostende, dat op de vooravond van de Duitse inval, nota bene tijdens het toeristische hoogseizoen, helemaal was leeggelopen, werd nu overspoeld met vluchtelingen die allemaal hetzelfde doel hadden: Engeland! Eerst kwamen de vluchtelingen uit de provincies Luik, Brabant en Antwerpen, later ook uit Oost- en West-Vlaanderen. Het Oostendse stadsbestuur moest onder meer badkarren opvorderen om al die vluchtelingen te kunnen huisvesten in afwachting van een plaats op de maalboot.

De ferry's op het Kanaal kregen ineens mensen aan boord die anders nooit een voet op een schip, laat staan in Engeland zouden hebben gezet. In geen tijd waren de schepen op de lijn Oostende-Folkestone volgeboekt. Op 23 augustus vertrokken 594 vluchtelingen, op 24 augustus waren dat er al 767, en de daaropvolgende dagen waren

het er telkens meer dan 800. Honderden mensen kampeerden dagenlang op de kade om hun kans op een plaats op de boot naar Engeland zeker niet te verliezen. Wie niet aan boord van een ferry raakte, probeerde het met een van de talrijke vissersboten en vrachtschuiten die werden ingeschakeld om mensen over te brengen. Ze vertrokken vanuit de Belgische zeehavens en zelfs vanaf het strand.

Ook uit Antwerpen vertrokken schepen met Belgische vluchtelingen naar Engeland. Een schip dat op 13 december naar Tilbury, een haven op de Theems vertrok, werd uitgewuifd door koningin Elisabeth. Een reporter van de krant *Burgerwelzijn* was er getuige van:

*De koningin weent. 'Mijn arm volk', zegt ze, 'gij gaat nu naar Engeland. Wat kan ik u doen zeggen om dat edel volk te bedanken? Ik kom terug van daar, waar ik mijn kinderen naartoe gebracht heb. Ik kan u niet zeggen hoe angstig ik was toen ik hen moest verlaten, maar ik ben nu weer gerust over hun lot. Ik ben overtuigd dat Engeland u zal behandelen met onvergeloofbare goedheid. Dat God u zegene.'*¹

Hoeveel Belgen uiteindelijk in Engeland zijn terechtgekomen, is niet met zekerheid te zeggen. De meeste bronnen lijken het erover eens dat zo'n kwart miljoen landgenoten het Kanaal of de Noordzee zijn overgestoken en zowat de hele oorlog daar zijn gebleven. Bij dat getal moeten nog eens de 25.000 gewonde soldaten worden geteld, die al of niet tijdelijk naar Groot-Brittannië werden gebracht voor verzorging en revalidatie. Ten slotte waren er ook de naar schatting 150.000 soldaten die gedurende de oorlog voor korte tijd naar Engeland met verlof waren gegaan.

Omdat de haven van Dover van bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog uitsluitend voor militaire doeleinden werd gebruikt, was het iets zuidelijker gelegen Folkestone vanaf 20 augustus 1914 de eerste Engelse kuststad die massaal te maken kreeg met vluchtelingen uit *poor little Belgium*. Volgens ooggetuige John Charles Carlile in diens boek *Folkestone during the War* (1920) stond in de ogen van de vluchtelingen terreur te lezen. Carlile had gesproken met een man uit Leuven wiens huis door 'de Hunnen' geplunderd en platgebrand was, hij had meisjes gezien die het slachtoffer waren geworden van de 'lust van de Duitsers', hij noteerde verhalen over Pruisen die kinderen de handen hadden afgehakt – 'maar zulke kinderen hebben we hier in Folkestone nooit gezien'.²

De vluchtelingen in Folkestone kwamen niet alleen uit Oostende, sommigen hadden de oversteek gemaakt uit Duinkerke, Calais, Boulogne en nog een handvol andere Franse havens. Ze hadden uren, soms een hele nacht, op zee doorgebracht, als vee in een veel te kleine ruimte. Behalve de kleren aan hun lijf droegen ze enkel nog wat snel bijeengeraapte bezittingen met zich mee. Carlile zag een oudere dame op pantoffels en voorts zag hij niets dan angst en onzekerheid.

▲ In Groot-Brittannië kwam jegens de Belgen een ware golf van solidariteit op gang.

Tegen eind augustus 1914 werd Folkestone werkelijk overspoeld door duizenden vluchtelingen.

Nog voor in Groot-Brittannië de hulp aan oorlogsvluchtelingen officieel werd georganiseerd, staken in de kuststad honderden vrijwilligers de handen uit de mouwen. Wie de ruimte had, gaf een Belgisch gezin onderdak. Kerken en scholen werden ingericht als slaapzalen, hotels stelden gratis bedden ter beschikking. Folkestone richtte in geen tijd een Refugees Relief Committee op met burgemeester sir Stephen Penfold als voorzitter. Er werden inzamelingen gehouden van geld, kleren en voeding. De vrouwen van het vluchtelingencomité serveerden in die begin dagen welgeteld 441.860 maaltijden, smeerden duizenden sandwiches en schonken hectoliters thee. Volgens de krant *Burgerwelzijn* hadden op 17 september 1914 reeds 57.600 Belgische vluchtelingen in Folkestone voet op Engelse bodem gezet.

Ook in andere Britse havens spoelden Belgische vluchtelingen aan, onder meer in Southampton. Vluchtelingen die uit Nederland vertrokken, voeren veeleer naar de Noordzeehaven Harwich en naar Kingston upon Hull op de rivier Humber.

De lokale comités konden de toestroom niet aan, en dus werd de roep steeds luider om de opvang van vluchtelingen nationaal te coördineren en ook in het binnenland van Groot-Brittannië te voorzien in accommodatie.

Een van de spectaculairste opvangplaatsen was Alexandra Palace, een victoriaans evenementencomplex in Noord-Londen. Tegen 14 september werden in de hallen van *Ally Pally*, zoals het gebouw in de volksmond werd genoemd, duizend bedden geplaatst. Een week later waren dat er al drieduizend. De Belgische vluchtelingen werden aangevoerd via het vlakbij gelegen Alexandra Palace Railway Station en waren een bezienswaardigheid. Langs het parcours van het station naar Ally Pally stond een menigte *locals* om hen welkom te heten.

Binnen in Alexandra Palace was het een indrukwekkend gezicht. In de Great Hall stonden lange rijen bedden, kleine zalen waren ingericht als refters, tussen de pilaren hingen honderden meters lijnen waaraan de was van de vluchtelingen te drogen hing. De wat kleinere ruimtes werden ingenomen door de zogenaamde betere klasse: die kon daar genieten van wat meer privacy dan het werkmansvolk in de grote zaal. Het theater werd omgebouwd tot een (katholieke) kapel.

Op 22 september bezocht de Britse koningin Mary de Belgen in Alexandra Palace. Ze nam drie kwartier de tijd om met hen te praten. Toen ze wegging, scandeerden de vluchtelingen: *'Vive la reine!'*

In *The Times* van 29 september stelde een reporter vast dat die Belgen in Alexandra Palace toch een raar volkje waren:

De vrouwen dragen geen hoeden, maar een omslagdoek die ze bij koude of regen over het hoofd trekken. Het betere volk en de boeren zijn makkelijk van elkaar te onderscheiden: de eersten dragen schoenen, de tweeden klompen.

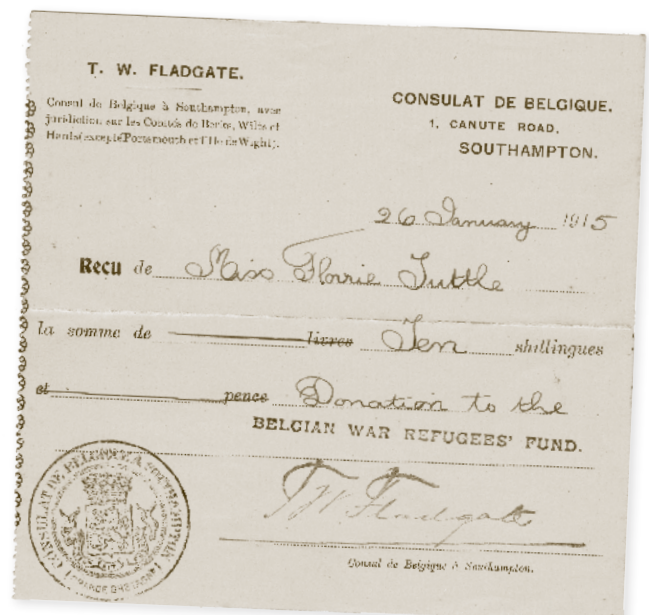
Omdat Alexandra Palace snel volgeboekt was, ging op 13 oktober een tweede vluchtelingenopvangcentrum open: Earl's Court Exhibition Center in West-Londen. Daar was plaats voor nog eens vijfduizend bedden. Ook de schaatsbaan van Aldwych in hartje Londen stelde enkele honderden bedden ter beschikking. Tegen 1 november gaf Londen aan zo'n 12.000 landgenoten onderdak. Het was echter allemaal *too little too late*.

▲ Slaapplaatsen voor Belgische vluchtelingen in een tentoonstellingsruimte in Alexandra Palace in Londen.

Om in Londen enigszins de druk van de ketel te halen, werden de vluchtelingen zo snel mogelijk verspreid over heel Groot-Brittannië. Over het hele land werden zo'n 2500 vluchtelingencomités opgericht. Die zochten en vonden accommodatie in herbergen, hotelletjes, kerken, parochiezalen, schuren, landhuizen en bij mensen thuis. Die comités hielden zich ook bezig met het inzamelen van voedsel, kleren en geld. En toen duidelijk werd dat die Belgen niet meteen naar huis zouden terugkeren, werd ervoor gezorgd dat de kinderen naar school konden en dat de volwassenen zich konden bezighouden, lees: werken.

▼ Kwitantie voor het schenken van 10 shilling aan het Belgian War Refugees' Fund.

▲
In Rhyll in Wales werden op 6 oktober 1914 de Belgische vluchtelingen enthousiast onthaald.

der werd er een erezaak van gemaakt ervoor te zorgen dat het de Belgische vluchtelingen aan niets ontbrak. Was er een dorp dat wel in accommodatie had voorzien, maar na pakweg twee weken wachten nog geen Belg over de vloer had gekregen, dan vertrok een brief naar het War Refugees Committee in Londen met de dwingende vraag waar ze bleven.

Her en der ontstonden zelfs specifieke comités ten behoeve van de Belgen, zoals in het Zuid-Engelse Hove, vlak bij Brighton, waar een Belgian Local Relief and Refugee Committee in het leven werd geroepen. In de eerste zes weken van de Belgische exodus ving Hove 69 families op, goed voor zo'n 230 mannen, vrouwen en kinderen. In april 1915 kregen de Belgen in Hove het

Er was geen regio waar je ze niet vond, die arme Belgen, en steden en dorpen ontvingen hen met open armen.

bezoek van prinses Clémentine, de jongste dochter van koning Leopold II. Alle vluchtelingen en de leden van het hulpcomité hadden zich verzameld in het stadhuis en de prinses nam ruim de tijd om met iedereen een praatje te slaan. Volgens een ooggetuige waren het niet alleen de ogen van de Belgen die bij die gelegenheid met tranen waren gevuld.

De gemeenteraad van Worthing in West-Sussex besliste op zijn beurt dat het stadje zou doen wat het kon om zijn plicht tegenover de Belgen na te komen. 'Vijftig opvangplaatsen? Dat moet mogelijk zijn!' Om de een of andere reden waren het hoofdzakelijk handelaars uit Antwerpen die in Worthing terechtkwamen. Jane Boot, dochter van John Boot, de stichter van de nu nog in Groot-Brittannië bekende apotheekketen Boots, zorgde er middels oproepen in de lokale kranten voor dat de Belgen alvast genoeg kleren hadden om de nakende winter door te komen.

Bournemouth in Dorset ving zo'n 120 Belgen op. Hun verblijf van vier jaar zou nagenoeg volledig worden betaald door liefdadigheid en door de opbrengst van allerlei acties. Tegen maart 1919 hadden alle Belgische vluchtelingen Bournemouth verlaten en dat was een bijzonder probleem voor de kuststad. Vijftien van de vijftig leden van het orkest van Bournemouth waren Belgen. Door hun vertrek werd het ensemble geamputeerd. In 1919 ontving elk lid van het vluchtelingencomité van Bournemouth een brief van Charles de Broqueville, toen minister van Binnenlandse Zaken, waarin hij hen bedankte voor de hulp aan de Belgen tijdens de oorlog.

Toen na de wapenstilstand ook in Eastbourne in East Sussex de Belgen afscheid namen, overhandigden ze aan de stad een *Book of Gratitude*. In dat boek, dat vandaag wordt bewaard in de bibliotheek van de stad, staan de handtekeningen van 67 Belgische vluchtelingen.

Ook in de buitenwijken van Londen deden goede zielen hun duit in het zakje. In Harlesden bij Wembley riep Winifred Stephens, een zangeres die ook in België op het podium had gestaan, op om 'iets' te doen voor die 'behoefte Belgische boeren' en gewonde soldaten. Haar huis werd in geen tijd een kledingdepot en uit een raam op de bovenste verdieping hing een Belgische driekleur. Harlesden en Willesden, vandaag allebei wijken in het Londense bestuurlijke gebied Brent, boden tijdens de Eerste Wereldoorlog onderdak aan een paar honderd Belgen. Omdat die vreesden dat hun kinderen op den duur hun moedertaal, weze het nu Frans of Nederlands, zouden verliezen, werd in april 1916 in Willesden een Belgische school geopend. Er waren zestig plaatsen en de school werd vernoemd naar koning Albert I.

De Britse schrijver en dichter Thomas Hardy (1840-1928), bij ons vooral bekend van zijn verfilmde boeken *Far from the madding crowd*, *The mayor of Casterbridge* en *Tess of the d'Urbervilles*, bracht in zijn bundel *Moments of Vision* (1917) zijn gedichten over oorlog en patriotisme bij elkaar. Enkele van die gedichten gaan over de Belgische vluchtelingen in zijn land, zoals 'On the Belgian Expatriation', waarin hij droomt over de Vlaamse beiaarden, maar bij het wakker worden vaststelt dat vluchtelingen in zijn land zijn aangekomen en hun klokken niet hebben kunnen meebrengen...

*I dreamt that people from the Land of Chimes
Arrived one autumn morning with their bells,
To hoist them on the towers and citadels
Of my own country, that the musical rhymes
Rung by them into space at meted times
Amid the market's daily stir and stress,
And the night's empty star-lit silentness,
Might solace souls of this and kindred climes.
Then I awoke; and lo, before me stood
The visioned ones, but pale and full of fear;
From Bruges they came, and Antwerp, and Ostend,
No carillons in their train. Foes of mad mood
Had shattered these to shards amid the gear
Of ravaged roof, and smouldering gable-end.³*

Sommige landgenoten werden ver van huis opgevangen, zoals die duizend Belgen die zowat de hele oorlog doorbrachten in Millom, in het zuiden van het Lake District – een stadje dat in vreedstijd zelf amper tienduizend inwoners telde. Op 21 juli 1917 hield een zekere *monsieur* J. Vancraybeck (sic) er een toespraak:

Het is nu al de derde keer dat we onze nationale feestdag in ballingschap moeten vieren. (...) Het grote Albion⁴ heeft voor ons al meer gedaan dan we ooit hadden kunnen hopen. Je moet niet heel Engeland afspeuren om sympathie en vrijgevigheid te vinden. Ga naar Millom en je vindt het daar allemaal.⁵

Op 6 oktober 1914 stond Rhyl in Noord-Wales op zijn kop voor de aankomst van de eerste vluchtelingen uit België. Ze waren met 22 en kwamen uit Aarschot. Volgens *The Rhyl Journal* van zaterdag 10 oktober werden ze in het station opgewacht door zo'n tweehonderd inwoners van het stadje. Buiten, en langs de High Street, stonden er vele duizenden, sommigen met Belgische vlaggetjes, om hen welkom te heten. De Belgen werden in een bus geladen die hun gratis ter beschikking was gesteld door meneer Anderson, de manager van de busmaatschappij Rhyl and Potteries Motors Ltd. Op de voorruit van de bus stond in grote letters *Welcome – vive la Belgique*. De Belgische kinderen kregen meer snoepgoed dan goed voor hen was en meneer Phillips, de voorzitter van de gemeenteraad van Rhyl, was te geëmotioneerd om een toespraak te houden en beperkte zich tot het vragen van drie *cheers* voor de

▲ Belgische vluchtelingen in Chiswick, ten westen van Londen.

▲ Belgische vluchtelingen met Britse vlaggen in Croshills in North Yorkshire.

▲ Voetbalploeg van Belgische vluchtelingen, plaats onbekend.

▲ Belgische vluchtelingen in 1914 in Barnsley in South Yorkshire.

arme Belgen, een verzoek waaraan met oorverdovend enthousiasme gevolg werd gegeven. Rhyl zou uiteindelijk aan een zestigtal Belgen onderdak bieden.

Eveneens op 6 oktober arriveerden de eerste Belgen met de trein van 17.40 uur uit Londen in York, gehavend en uitgeput. Ze werden verwelkomd door het lokale hulpcomité en een menigte nieuwsgierigen. Met taxi's werden ze naar Mansion House op St. Helen's Square gebracht, vandaag nog steeds de ambtswoning van de burgemeester, voor een officiële ontvangst en voor koffie met boterhammen met kaas en marmelade. De burgemeester hield een toespraak en iemand speelde op een orgel de *Brabançonne*. De quakers van York speelden een belangrijke rol in de opvang van Belgische vluchtelingen. Ze stelden zolang het nodig was hun zaal in Friargate ter beschikking van het hulpcomité.⁶

Op 30 juni 1915 bracht graaf Eugène Goblet d'Alviella, minister in de Belgische regering in Le Havre, de landgenoten in Wales een bezoek. D'Alviella zei in *The Liverpool Daily Post and Mercury* dat de tijd zou komen dat België weer op eigen benen zou staan en dat de Belgen voor altijd dankbaar zouden zijn voor wat de Britse natie voor hen had gedaan. In augustus 1915 liep Rhyl op een hoopje voor het optreden, in de Sint-Thomaskerk, van Firmin Swinnen, de organist van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen. Vandaag kent men in Rhyl nog steeds het verhaal van de arme Frans De Roover, een 64-jarige klompenmaker uit Aarschot die na een onbeschrijflijke ellende in het najaar van 1914 in Noord-Wales was aanbeland. Hij werd er 'heartbroken, uitgeput en mentaal in de war'⁷ op een ochtend in februari 1915 door zijn dertienjarige zoontje Marcel dood aangetroffen in bed in het vluchtelingenhuis op het nummer 2 van East Parade. Het Rhyl Belgian Relief Committee betaalde voor de begrafenis. In februari 2015 werd voor Frans De Roover in Rhyl een gedenkplaat onthuld.

Op 4 november 1914 leefden al 660 Belgische vluchtelingen in Sheffield in South Yorkshire. In het iets noordelijker gelegen Leeds waren twee hulpcomités voor de Belgen actief: The Belgian Relief Fund en het Lord Mayor's Belgian Refugee Fund. Op 14 november 1914 publiceerde de *Yorkshire Post* een brief van Helen Briggs, schatbewaarder van het Lord Mayor's Belgian Refugee Fund, die de bevolking dankte voor de genereuze deelname aan de opvang van de nu al 1200 Belgische vluchtelingen in de stad.⁸

Om getto's te vermijden, probeerde Leeds de vluchtelingen zo veel mogelijk te verspreiden over gastgezinnen.

Alleen indien het niet anders kon, konden tot maximaal drie Belgische gezinnen onder hetzelfde dak wonen.

In Blackpool aan de Ierse Zee verbleven tijdens de Eerste Wereldoorlog 8000 Belgen, in Preston in Lancashire 270. Vandaag is men er nog niet vergeten dat koning Albert in juni 1918 verschillende leden van het plaatselijke vluchtelingencomité heeft beloofd met de medaille Koningin Elisabeth.

In Cumbria en Yorkshire liet Rosalind Howard, de gravin van Carlisle, zich opmerken door haar onbaatzuchtige hulp aan de Belgische vluchtelingen. In Naworth Castle, haar landgoed ten noordoosten van Carlisle, ving ze een kleine zestig ontheemde Belgen op. Een iets grotere groep landgenoten kreeg van haar onderdak in huisjes op haar domein Castle Howard in Yorkshire. Rosalind Howard zorgde voor dekens en schoenen. Ze zorgde ook voor een tolk zodat zij zich tegenover de Belgen verstaanbaar kon maken, ze regelde voor hen werk op het landgoed en daarbuiten en liet een katholieke priester komen zodat Belgen aan hun zondagsplicht konden voldoen. De vluchtelingen voor wie de Howards zorgden, luisterden naar namen als Petrus, Dympna, Virginie, Alfons en Hortense Van Wunsel, François Marivoet en Frans Heyninck. Op 15 december 1914 moet Rosalind Howard hebben gezegd: 'Zodra de geallieerden België hebben verlost van zijn indringers, waarvan wij overtuigd zijn dat dat binnen de zes maanden zal gebeuren, kunnen de Belgen terug naar hun land om het herop te bouwen.' De laatste Belgen verlieten Castle Howard pas eind 1918. Tegen die tijd kreeg Rosalind het bericht dat een van haar zonen, de 37-jarige Michael, in Passendale gesneuveld was...⁹

Op 6 oktober 1914 arriveerden de eerste Belgen in Witton Park, een dorp in County Durham in Noord-Engeland. Het waren er 42, de voorbode van de 172 die uiteindelijk daar zouden belanden.

Grimby, een havenstad op de Humber in Lincolnshire, bood 210 Belgen een bed en voedsel. Velen van hen kwamen uit de Rupelstreek. Dat was niet toevallig. De pastoor van de parochie St. Peter's in Grimby was immers Nielenaar Jozef Feskens, jaren daarvoor in eigen land vanwege zijn Vlaamsgezindheid in ongenade gevallen bij de kerkelijke overheid en daarom geëmigreerd naar Engeland.

11831-Defending their country, brave Belgian soldiers firing from their trenches. © Underwood & Underwood, U-175731

‘Moedige Belgische soldaten’
in de loopgraven.

SCHOTLAND EN IERLAND

Ook in Schotland waren de Belgen welkom. Op 29 juli 1916 schreef *The Glasgow Herald* dat het lokale vluchtelingencomité sinds de aankomst van de eerste vluchtelingen in de herfst van 1914 al zo'n 15.000 dakloze Belgen op de een of andere manier had geholpen. Ongeveer 8000 Belgen verbleven nu min of meer permanent in de grootste stad van Schotland.

Een wat ondergesneeuwd verhaal is dat van de Belgische vluchtelingen in Ierland. Het katholieke Ierland wilde graag helpen, maar moest vaststellen dat vluchtelingen uit België pas zouden komen als de Britten zelf niet meer in hun opvang konden voorzien. Dat leidde tot frustratie en zelfs woede bij talloze Ierse vluchtelingencomités die klaarstonden om Belgen op te vangen.

Toch arriveerde al een eerste groep Belgische vluchtelingen op 17 oktober 1914 in de haven van Dublin.

Het is niet bekend met hoeveel ze waren, maar wel dat ze waren vertrokken in Holyhead in Wales en dat Percival Sorge, de kapitein van de SS Rathmore die hen had gebracht, klaagde over het feit dat hij met die Belgen niet kon communiceren. Ze spraken enkel Frans.

Er kwamen niet genoeg vluchtelingen naar Ierland, of de aangekondigde Belgen daagden niet op. Zo is het verhaal bekend van Celbridge in County Kildare, waar op 22 oktober 1914 zowat het hele dorp bijegekomen was in het station om daar, wapperend met Belgische vlaggetjes, de vluchtelingen welkom te heten. Toen die er na uren wachten nog steeds niet waren, dropen de mensen teleurgesteld af.¹⁰ Een week later werd het geduld van Celbridge beloond: 34 Belgische vluchtelingen werden met muziek en hoerageroep ingehaald en naar hun verblijf gebracht. Voorjaar 1915 kwamen nog eens veertig Belgische vrouwen en kinderen in Celbridge aan. Tegen maart 1915 bood Ierland officieel onderdak aan 1646 Belgische oorlogsvluchtelingen, een jaar later was dat aantal gestegen tot 3000.

ZIEKE EN GEWONDE SOLDATEN NAAR ENGELAND

Op 13 en 14 oktober 1914 werden 13.000 gewonde Belgische soldaten samengebracht in Oostende, vanwaar ze naar Engeland werden geëvacueerd. Een deel maakte de oversteek rechtstreeks, een ander deel ging eerst met de trein naar Duinkerke om daar het Kanaal over te steken. Begin november 1914 verbleven zo'n 21.000 zieke en gewonde Belgische soldaten in Engeland, in januari 1915 waren dat er al 25.000.¹¹

Wie aan de IJzer gewond raakte of ziek werd, kon worden verzorgd in drie militaire hospitalen op niet-bezet

▲ Een van de vier Belgische hospitalen in Engeland: het King Albert's Hospital in Store Street in Londen.

Biezen, Oudekapelle en Abele. Die medische accommodatie was onvoldoende om de toevloed aan patiënten aan te kunnen. Patiënten werden daarom doorgestuurd naar hospitalen in Frankrijk of Engeland.

De Britten hadden een plan waarbij in geval van oorlog 25 grote gebouwen, verspreid over heel Groot-Brittannië, in geen tijd konden worden ingericht als militair hospitaal. Elk van die hospitalen was berekend op 520 patiënten. Indien nodig konden het Rode Kruis en het Britse ministerie van Oorlog een beroep doen op 5000 andere, kleinere gebouwen om te worden ingericht als hulphospitalen. Die gebouwen varieerden van gemeentehuizen en parochiezalen tot scholen en particuliere kastelen en landhuizen.

Er waren twee soorten hulphospitalen. In een *Class A*-hospitaal verbleven bedlegerige patiënten, vaak soldaten

Belgisch grondgebied: in De Panne, in Hoogstade en in Adinkerke. Er waren vooruitgeschoven chirurgische posten in Nieuwpoort, Sint-Jan-ter-

die in een van de grote hospitalen waren uitbehandeld en bij wie het eventuele levensgevaar was geweken. Een *Class B*-hospitaal legde zich toe op ambulante verzorging en revalidatie.

Er werden in heel Groot-Brittannië 3000 dergelijke hulphospitalen in gebruik genomen. Ze draaiden grotendeels op vrijwilligers – volgens documenten van het Britse Rode Kruis waren dat er 90.000, gespreid over de hele oorlog – en niet zelden vervulde *the lady of the house* de rol van hoofdverpleegster als zo'n hospitaal was ondergebracht op een adellijk landgoed.

Vooraf in de eerste maanden van de oorlog zijn duizenden Belgische militairen in Groot-Brittannië in een ziekenhuis beland. Op initiatief van de Belgische eerste minister Charles de Broqueville ging op 4 december 1914 in Staffordshire House in Store Street in Londen het eerste Belgische militaire ziekenhuis open: King Albert's Hospital, vernoemd naar de Belgische koning Albert. Er zouden er nog vier volgen, allemaal King Albert's Hospital genoemd: drie in Londen, een in Folkestone. Daarnaast konden de Belgen terecht

in 244 Britse hulphospitalen, verspreid over heel Groot-Brittannië.

Een van die hospitalen was ondergebracht in Clandon Park House, de thuis van de graven van Onslow. In dit imposante herenhuis in de heuvels van Surrey werd zelfs een operatiekwartier ingericht. Gedurende de Eerste Wereldoorlog werden hier welgeteld 5059 soldaten verzorgd, onder hen 101 Belgen. Twee van hen, Armand Broucard en François Ghislaine, bezweken enkele dagen na hun aankomst in oktober 1914. Alle anderen herstelden en keerden terug naar hun eenheid. In de marmeren hal van Clandon Park House, naast de dubbele toegangsdeur, hangt een koperen plaat die herinnert aan de soldaten die hier werden verpleegd.¹²

Andere hulphospitalen in bekende huizen in het zuiden waren onder andere dat in Highclere Castle in Hampshire, tegenwoordig wereldbekend als het decor voor de tv-serie *Downton Abbey*; Osborne House, de voormalige zomerresidentie van koningin Victoria en prins Albert op het eiland Wight; Leeds Castle in Kent en Ashdown Park in East Sussex, vandaag een duur hotel. Een andere voormalige zomerresidentie van de Britse monarch, het Royal Pavilion in Brighton, was tijdens de Grote Oorlog een hospitaal voor Indische soldaten. In het vlakbij

gelegen French Convalescent Home aan Courcel Road werden dan weer zo'n honderd Belgische soldaten verpleegd. The French Convalescent Home was het revalidatiecentrum van het French Hospital in Londen en werd gerund door Franse nonnen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werkten in dat revalidatiecentrum ook Belgen, onder wie de toen 19-jarige vluchteling Trees Peeters uit Werchter. Van 1914 tot 1918 was ze er hulpkok.¹³

Een eindje noordelijker, in Eastbourne, werden ook Belgische militairen verpleegd. In november 1914 werden zestig van hen – zij die niet te ziek of te toegetakeld waren om zich te kunnen verplaatsen – door het gemeentebestuur ontvangen op de pier, waar ze werden vergast op thee en koekjes en waar het Pier Orchestra voor hen muziek speelde. 'De mannen genoten van hun uitstapje en toonden een warme waardering voor hun entertainers.'¹⁴ Dat in het kasteel Quex in Birchington in Kent tijdens de Eerste Wereldoorlog Belgische militairen revalideerden, is vandaag nog slechts te zien voor wie er oog voor heeft. Op het kasteeldomein staat het Powell-Cotton Museum, waar in grote diorama's de jachttrofeeën van majoor Percy Powell-Cotton (1866-1940) te zien zijn. Een van die diorama's toont opgezette dieren tegen de achtergrond van een geschilderd Angolees landschap.

▼
In Clandon Park House in Surrey werden 101 Belgische militairen verpleegd.

▲ Gewonde Belgische soldaten in het Cottage Hospital in Herne Bay in Kent.

▲ Revaliderende Belgische soldaten in Whitby, aan de Noordzeekust van Yorkshire.

Die muurschildering uit 1915 draagt de handtekening van de toen 29-jarige Gentenaar Oscar Van Audenhove, gewonde soldaat met schilder talent.¹⁵ In Quex, waar tijdens de oorlog 145 soldaten werden verpleegd, leeft ook de herinnering aan de 24-jarige Camille Van Dyck uit Namen, die aan shellshock leed en zijn spraak had verloren, maar die maanden later het landgoed sprekend verliet. Het is bekend dat ook vlakbij, in het Cottage Hospital aan Cavendish Road in Herne Bay, Belgische soldaten revalideerden.

Belgische gewonde soldaten revalideerden overigens niet enkel in het zuiden van het land. Ze werden ook naar revalidatiecentra in het noorden gestuurd, vaak een dagreis ver. In Mulgrave Castle, nabij Whitby aan de Noordzeekust van Yorkshire, weten velen vandaag nog dat daar Belgische soldaten herstelden van hun verwondingen. Ook in Harewood House bij Leeds, ooit de residentie van prinses Mary, de oudste dochter van koning George V, wachtten Belgische soldaten geduldig op beterschap.

Na hun revalidatie werden de soldaten medisch gekeurd. Die keuring was streng, want de legeroverheid wilde niet dat soldaten onnodig onbeschikbaar bleven voor frontdienst en in Engeland bleven plakken, buiten haar directe toezicht.

Wie fit genoeg werd bevonden om zijn taak opnieuw op te nemen, werd teruggestuurd naar het slagveld. Tussen november 1914 en december 1915 maakten welgeteld 20.849 soldaten die omgekeerde beweging.¹⁶

Wie niet voldoende herstelde, werd afgekeurd en *hors combat* gesteld. In februari 1916 waren al 5749 manschappen in dat geval. 230 Belgische soldaten waren toen al overleden in een of ander Engels hospitaal.¹⁷ De gereformeerde of buiten gevecht gestelde soldaten ontvingen vanaf eind 1915 als erkenning vanwege het vaderland het insigne *Soldat belge hors combat*, ontworpen door kunstenaar Victor Rousseau (1865-1954). Ze kochten er weinig voor. De meeste afgekeurde soldaten zagen in Groot-Brittannië een troosteloze toekomst tegemoet.

Afhankelijk van de aard van hun blijvende letsel, kregen sommige *hors combats* een opleiding om hen zo nog nuttig te laten zijn voor het leger. Het Belgische leger opende in Le Havre en in Port-Villez in Frankrijk twee zogenaamde heropvoedingsinstituten voor oorlogsverminkten, waar half januari 1916 al 950 gereformeerden

een opleiding genoten tot onder meer hout-, metaal- en leerbewerker, steenkapper, drukker, elektricien, chauffagist, automechaniciën, landbouwer en zelfs haarkapper. Anderen werden tewerkgesteld in een atelier waar prothesen werden gemaakt, nog anderen werden ambulancier – een van de gevaarlijkste baantjes in een leger in oorlog.

BLOODY BELGIANS (1)

De Britten stortten zich aanvankelijk vol overgave op de taak die ze als een erezaak beschouwden: de opvang van Belgen die in hun kleine landje niet alleen onderdrukt werden, maar er ook het slachtoffer waren van ‘verschrikkelijke misdaden, door de Hunnen gepleegd’. Dat, en het feit dat de geboden hulp van korte duur zou zijn – de oorlog zou tegen Kerstmis afgelopen zijn, had men voorspeld – bracht duizenden Britten ertoe als vrijwilliger actief te worden in de vluchtelingen hulp.

Maar de Belgen waren er met Kerstmis nog en naarmate de oorlog aan de andere kant van het Kanaal steeds meer een stellingenoorlog werd, kwam het besef dat al die vluchtelingen nog niet meteen naar huis zouden terugkeren.

In de beginmaanden van de exodus naar Groot-Brittannië was er bij de gastheren hooguit wat verbazing over de zogenaamde vreemde gewoontes van die arme Belgen. Het waren boeren, had die reporter van *The Times* in Alexandra Palace in Londen reeds vastgesteld, die geen verfijnde manieren hadden. Hier en daar werd ook geklaagd over communicatieproblemen: de Belgen spraken geen Engels en sommige Engelsen spraken wel een mondje Frans, maar zeker geen *Vlaams*. De meeste vluchtelingen waren bovendien katholiek – de Britten waren sinds Hendrik VIII een andere weg ingeslagen – en ze dronken tot afkeuring van de goegemeente alcohol in het openbaar, ook de vrouwen! Maar het meeste afgrijzen wekte de vaststelling dat die Belgen... paardenvlees aten! Het werd als een barbaarse daad beschouwd.

Er ontstonden wrijvingen, onder meer omdat logiesverstreckers hier en daar van de Belgen een vergoeding begonnen te vragen. Niets overdreven, noem het een tegemoetkoming in de kosten. Maar de Belgen vonden het onredelijk. Meer zelfs: ze beschouwden de diensten die de Britten hun leverden als vanzelfsprekend, een soort compensatie voor het geleden leed.

▲
**Bedlegerige Belgische soldaten
 in het Victoria Hospital in
 Blackpool aan de Ierse Zee.**

De manier waarop de Britten tegen de boertjes uit België aankeken, werd pijnlijk geïllustreerd door een artikel van journaliste Edith Sellers in het maandblad *The Nineteenth Century and After*, een soort *Reader's Digest* avant la lettre, van juni 1915.

Je mag Belgen bijvoorbeeld nooit de waarheid vertellen over de oorlog in hun land, schreef ze. 'Als je hun vertelt dat Luik is gevallen, en Mechelen en Antwerpen; als je hun vertelt hoe het in Leuven is gesteld, dan heb je meteen voor de rest van de dag een huis vol ongeruste en huilende vluchtelingen.'

Als je vluchtelingen in huis hebt, kun je volgens Sellers ook maar beter voor verwarming zorgen, 'want zij voelen de koude veel beter dan wij'. En kijk ook maar een beetje uit als je mensen uit verschillende sociale klassen onderdak biedt: 'Een tandarts in de ene kamer en een van zijn patiënten, een *lady born*, in de andere: dat is om problemen vragen.' Volgens Sellers kun je voorts een Belg voeden voor de helft van het bedrag dat je normaal aan een Brit besteedt en – 'Ze hebben het zelf toegegeven' – als je een Belg niet gauw aan het werk zet, zal hij nooit van zijn leven nog willen werken.¹⁸

Kleine ergernissen werden grote. Vluchtelingen die wilden werken, werden ervan beschuldigd het werk van een Engelsman af te pakken. Het anti-Belgische gevoel nam nog toe toen vanaf eind 1915 in Groot-Brittannië alle ongehuwde mannen tussen 18 en 41 jaar onder de wapens werden geroepen. Bedrijven konden niet anders dan de vrijgekomen arbeidsplaatsen zo veel mogelijk te laten innemen door Belgen. Het stak ook veel Britten dat ze heren der Belgische jonge mannen onbekommerd op straat zagen lopen, terwijl de Britse mannen in *Flanders Fields* hun leven gaven. Neem Witton Park in County Durham: 172 Belgen kwamen naar het dorp, 400 mannen uit het dorp vertrokken naar de oorlog, 67 van hen kwamen nooit terug.

Baron Paul Hymans, de Belgische buitengewoon gezant in Londen, liet aan de regering in ballingschap in Le Havre weten dat naar Belgische mannen '*bloody Belgians*' werd geroepen – een verontrustende evolutie. Het vijandige gevoel tegenover de Belgen ging van kwaad naar erger. De krant *The Daily Sketch* blokletterde: '*Aliens stealing British jobs*' (Vreemdelingen stelen Britse banen)¹⁹, *The Daily Mail* kopte: '*Fight or go*' (Ga vechten of vertrek).²⁰

Een militaire crisis in Groot-Brittannië zou het tij voor de Belgen doen keren.